

ՌՈՒԲԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

IX

Եւրոպական հանրային կարծիքի պատրաստութեան փորձեր եւ ընկերվարական կուսակցութիւնների աջակցութիւնը.— Մեծ պետութիւնները անվերապահ պաշտպան թիւրքիայի.— Ահաբեկչութեան ծրարագիր.— Աթէնք.— Գործելակերպի տարբեր կարծիքներ եւ վէճեր.— Գործերը Աթէնքում:

Եւ արդէն գրած էի, որ Հնչակեան կենտրոնը եկած էր այն եղբակացութեան, որ զուգընթացաբար Հայ Յեղափոխական գործին՝ անհրաժեշտ է ստեղծել Արեւմտեան Եւրոպայում կայուն «հասարակական կարծիք»: Հայ աղատադրական նպատակներին ու հայկական խնդրին փաստօրէն ծանօթ էին միայն եւրոպական դիւանադիտական շրջանակները. հասարակութիւնը մերթ ընդ մերթ «բան մը» լսում էր, կարգում էր պատահական լրագրի պատահական հեռագրում, թէ եւ, կարգում էր պատահական լրագրի պատահական հեռագրում, թէ «թիւրքիայում Հայերը հալածւում են», կամ այս ու այն թրքաց վայրում թիւրք ու քիւրդ խուժանը «կոտորել է հայ դիւղացիներին», եւ դրանով հեռագրական լուրերը վերջանում էին, առանց այդ հարցին վերադառնալու կամ լուսաբանելու: Պարզ էր, որ Ֆրանսական, գերմանական կամ անգլիական մեծ լրագիրները — որոնք ստեղծում էին կամ հրահրում, առհասարակ, «հասարակական կարծիքը» — չհագրագում էին հայկական խնդրով ու հայկական նորաստեղծ յեղափոխական գործով զբաղւելու:

Հնչակեան կենտրոնը որոշած էր իր ուժերու ներած չափով զարկ տալ «Հայկական հարցի» պրոպագանդին եւ այդ նպատակով առաջարկել էր ինձ ժամանակաւորապէս տեղափոխւել Փարիզ: Մեր այն ժամանակեայ մտայնութիւնը այնպէս էր, որ իմ գործունէութիւնը այս հարցի վերաբերմամբ առանձնապէս պէտք է ընթանար եւրոպական ընկերվարական կուսակցութիւնների բարոյական աջակցութեամբ եւ կապերով:

Մենք մտածում էինք այսպէս. ընկերվարական կուսակցութիւնները օրէցօր ուժեղանում են Պարլամենտներում, նրանք ընդգրկում են ազգերի լայն շերտերը, իսկ վերջերս, մանաւանդ Գերմանիայում ու Ֆրանսայում, նախաձեռնող հասարակական ուժ են հանդիսանում: Գիտէինք նոյնպէս եւ այն, որ եթէ մենք ի մօտոյ ծանօթացնէինք եւրոպական աչքի ընկնող ընկերվարականներին մեր նպատակներին եւ դործունէութեան, կասկածից դուրս է, ասում էինք, որ գործօն աշակցութիւն պիտի ցոյց տային մեզ. չէ՞ որ, վերջապէս, հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը միեւնոյն ժամանակ եւ ընկերվարական դադափարներ էր որդեգրած եւ ընդհանուր ընկերվարութեան մի ճիւղն էր կազմում...

Այս տեսակ մտքերը տեսականօրէն, ի հարկէ, ճիշդ էին, բայց փորձնական կեանքում նրանք մեծ «ճեղքեր» ի յայտ բերին:

1892 աշնան գալով Փարիզ՝ ես ներկայացայ Ֆրանսական Ընկերվարական (Մարքսիստ) կոչւած Կուսակցութեան, որի հիմնադիրները եւ ամենանշանդուն, թերեւս «ամենալուրջ» անդամներն էին Պարլամենտի պատգամաւորներ Ժիւլ Գէդը եւ Պոլ Լաֆարգը: Կուսակցութիւնը ունէր «Գէդիստ» յորջորջումը: Ֆրանսական Ընկերվարականութեան այդ թեւը տարբերւում էր ընկերվարական միւս խմբակներից (Ալէէմանիստ, Բլանկիստ, Մալոնիստ): Որոշ հիասթափում զգացի, երբ ծանօթացայ դրանցից շատերին եւ տեսայ, որ ընկերվարական գործելակերպի հարցերում տարբեր խմբակները իրար հետ բանավէճի մէջ էին. Ֆրանսական բանուոր դանդաճներն էլ յաճախ իրար վրա նայում էին իբրեւ հակառակորդների. այդ պատճառով, Ֆրանսական ընկերվարականների պարբերական հրատարակութիւնները խաչաձեւում էին միմեանց եւ չունէին այն բարոյական հեղինակութիւնը, որը ամենայն իրաւունքով կոչւած էին ունենալու:

Պէտք է ասեմ, որ Ժընեւի մեր բարեկամ եւ հայասէր Պլէխանովի կողմից (որը Ռուս. Սոց. - Դեմ. Կուսակցութեան հիմնադիրն էր եւ տաղանդաւոր արտայայտիչը) ունէի մի շատ լաւ յանձնարարական Պոլ Լաֆարգին ուղղւած: Լաֆարգը Պարլամենտի անդամ էր, «Socialiste» շարաթաթերթի խմբագիր (Ժիւլ Գէդի հետ), ամուսնացած էր Քառլ Մարքսի կրտսեր աղջկայ հետ (Տ. Լաուռայ): Գրքում եւ խօսում էր բացի Ֆրանսերէնից, նաեւ անգլիերէն եւ գերմաներէն եւ, կարելի է ասել, որ Ֆրանսական ընկերվարականների մէջ ամենակրթւած քաղաքական գործիչն էր: Ֆրանսական ընկերվարականները այն ժամանակները (ինչպէս շատ տարիներ յետոյ) չէին փայլում իրենց կրթութեամբ (ընկերային, տնտեսագիտական եւ ըն-

թուլթիւն յարուցանել Պոլսի եւրոպական դիւանագէտների շրջանում ու այդպէսով նրանց ուշադրութիւնը դարձնել դէպի հայ ժողովրդի վիճակի վրա: Մենք ծրագրած էինք Սուլթանի վրա նետել մի քանի հատ նոր տեսակի եւ նոր ձեւի ուժեր. մեր հաշուով, ուժանակը օդը պիտի բարձրացնէր թէ՛ Սուլթանի կառքը եւ թէ նրան շրջապատող ձիաւորներին: Այն տարիները Սուլթան Համիդը բաց կառքով ամէն ուրբաթ պալատից դուրս էր դալիս եւ գնում սելամլըքի: Պէտք էին մի քանի զուտ՝ տեղական արտաքին յարմարութիւններ (կառքի անցած փողոցի վրա տուն վարձել, երկու մարդ գնել ամբօխի մէջ իբրեւ «պահեստի ուժ» (որոնք նոյնպէս պէտք է ունենային ուժանակներ), մի քանի պատրաստած անցադիրներ (եւրոպացու անունով) եւ, ի հարկէ, յամենայն դէպս, 100 - 200 ոսկի դրամ՝ տաճկաց սահմանները թողնելու պարագային:

Այդ ահաբեկչական նախագիծը մեզ թւում էր ոչ միայն հնարաւոր, այլ եւ օգտակար հայկական խնդրին նոր եւ վերջնական զարկ տալու տեսակէտից. մանաւանդ, եթէ յաջողէր Համիդին ոչնչացնել, Եւրոպայի աչքում մեծ ուժ պիտի ստանար հայ ժողովրդի գերագոյն միջոցների դիմելը եւ, ուրեմն, պիտի ստիպէր եւրոպական դիւանագիրտութեանը՝ հայկական խնդրին անհրաժեշտ լուծումը տալու եւ նախ եւ առաջ բարենորոգումներ մտցնելու Հայաստանում:

Մի օր, երբ Լաֆարգի առանձնասենեակում պատմում էի իմ ստացած (Աթէնքից, Նազարբէկից) վերջին նորութիւնների մասին, խօսքը - խօսքին բերելով՝ հարցրի նրանից, թէ կարո՞ղ է արդեօք Լաֆարգը գտնել մեզ համար 4 - 5 Փրանսական անցադիրներ, եթէ դրանց պէտքը զգացւի, եւ ծանօթացրի նրան մեր ահաբեկչական ծրագրերին: Մի ոստիւնով նա իր նստած տեղից մօտեցաւ ինձ եւ օձիքս բռնելով՝ բացականչեց.

— Դուք կը տապալէք ե՛ւ ձեր կուսակցութիւնը, ե՛ւ Հայկական հարցը...: Մի՞թէ չէք տեսնում, թէ ի՞նչ է կատարւում Եւրոպայում եւ ո՞ր աստիճանի ջղայնացած է Եւրոպայի հասարակական կարծիքը...:

Ես զարմացած հարցնում եմ.

— Ի՞նչ կայ. ես ոչինչ չեմ տեսնում...:

— Ձէ՞ք տեսնում, որ Փրանսական, սպանիական եւ իտալական անիշխանականները բան ու գործ են արել ուժանակներ պայթեցնել եւ ահաբեկել եւրոպական բուրժուա խաւերը...: Փրանսայում տեղի ունեցան մի քանի ահաբեկչական դէպքեր. անիշխանականներից մի քանիսը ձերբակալեցին, միւսները փախան Անգլիա: Խօսք կայ, որ

եւրոպական կառավարութիւնները յատուկ դաշինք ստորագրեն եւ փոխադարձաբար բոլոր անիշխանականներին ձերբակալեն: Դուք պէտք է գիտնաք, որ օգտուելով այդ անիշխանականների ահաբեկչական դէպքերից՝ գերմանական եւ ռուսական կառավարութիւնները գիտակցաբար անիշխանականներին եւ ընկերվարականներին խառնում են, որպէսզի կարողանան հետապնդել նաեւ ընկերվարականներին: Աշխատում են ցոյց տալ, որ անիշխանականները միեւնոյն նիւսիստներն ու ընկերվարականներն են...: Ուրեմն, եթէ դուք հայ յեղափոխականներդ ահաբեկչութեան դիմէք եւ մէջտեղը բացի այդ անիշխան Սովետների սատկելուց, մի քանի անմեղ մարդիկ էլ, մանաւանդ եւրոպական դիւանագիտական մարմինն պատկանած անհատներ էլ զոհ դնան, էլ ի՞նչ աղմուկ, էլ ի՞նչ հարայ - հրոց պիտի բարձրացնէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը: Արդէն դուք լաւ գիտէք, որ եւրոպական մեծ մամուլը նրանցից օժանդակում է, այդ մամուլը աշխարհի ամբողջ աղտը պիտի թափէ ձեր խեղճ ժողովրդի եւ մասնաւորապէս ձեր յեղափոխական կուսակցութիւնների գլխին: Մի՞թէ կարծում էք, որ կաշառւած մեծ մամուլը այդ դէպքից յետոյ ձեր հարցը պիտի պաշտպանէ: Այս էլ ասեմ. մենք ընկերվարականներս կարծում ենք, որ Ֆրանսայում տեղի ունեցած վերջին ահաբեկչական դէպքերը մասամբ ոստիկանութեան փրովոնքսիոնի հետեւանքով են եղած: Կառավարութիւնը շահագրգռւած է հասարակութեան լայն խաւերի աչքում անիշխանականներին ներկայացնել իրբեւ յեղափոխական ընկերվարականներ: Մի մոռնաք եւ այն, որ առաջին հերթին ռուսական կառավարութիւնը ձեզ պիտի անւանէ «անիշխանականներ» եւ այդ ձեւով պիտի ներկայացնէ ձեր դործն ու ձեր աղ-դային բաղձանքները... :

— Բայց, կտրում եմ Լաֆարգի խօսքերը, Ռուսաստանից զատ կայ եւ անգլիական եւ ֆրանսական դիւանագիտութիւնը, որը իրադեկ է հայկական հարցին...:

— Իմ սիրելի ընկեր, ջղուտ խօսքերով ընդմիջում է Լաֆարգը, չգիտէ՞ք, որ վերջերս ստորագրւած է ռուսեւֆրանսական դաշնադիր, եւ մի՞թէ կարծում էք, որ Ֆրանս. կառավարութիւնը թրքահայ հարցում Ռուսաստանի կողմը չէ լինելու...:

— Անգլիան..., փորձում եմ յայտնել միտքս, բայց Լաֆարգ, նորից մօտենալով ինձ ու աչքերիս նայելով՝ ասում է.

— Լո՞ւրջ էք ասում. չգիտէ՞ք, որ Սովորբուրիի եւ Գլադստոնի հակառակութիւնը Թիւրքիայի վերաբերմամբ զուտ անգլիական ներքին քաղաքականութեան խաղ է: Մի՞թէ դուք հաւատում էք, որ որ

եւ է բուրժուա եւրոպական կառավարութիւն շահագրգռած է Թիւրքիայում արող կարգերի փոփոխման հարցով... :

Լաֆարգը սիրում էր սուր եւ կծու համեմատութիւններ եւ օրինակներ, երբ խօսք էր լինում «կապիտալիստ պետութիւնների մասին»: Մի օր նա ինձ ասում էր. «Կողոպուտի ու որսի սիրահար կապիտալիստ մեծ պետութիւնները դորձ ունեն վայրի խողի — Թիւրքիայի — հետ, բայց քանի որ դեռ իրար հետ համաձայնութիւն չեն դրած՝ խողի ո՛ր մասը ո՛ւմ տալը, ազատ պիտի թողնեն այդ որսը, թէկուզ այդ կատաղած վայրի խողը ահագին չարիքներ ու զրկանքներ պատճառէ իր շուրջը... » : Պատկերաւոր մարգարէութիւն էր Լաֆարգի միտքը հետագայ դէպքերի վերաբերմամբ :

— Վերջերս իմ ձեռքը ինկաւ մի դադոնի համաձայնագիր, որ կնքւած է եղել դեռ 1887 թ. Գերմանիայի, Աւստրիայի եւ Իտալիայի միջեւ, շարունակում է Լաֆարգը, եւ մօտենայով իր հարուստ մատենադարանի դարակներին՝ եւ դուրս բերելով ինչ որ մի թղթածրար՝ կարդում է ինձ. — «... 1887 թ. Հոկտեմբերի .. մենք, երեք մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներս՝ գերմանական, աւստրիական եւ իտալական... » : Դաշինքը յայտնում է այն միտքը, որ երեք պետութիւնները շահագրգռւած են «անփոփոխ պահել եւ պաշտպանել արդէ բալկանեան երկիրների եւ, մասնաւորապէս, Թիւրքիայի ներքին անվտանգութիւնը» : Այլ եւ՝ «դալով վարչական — բարենորոգչական հարցերին այդ երկրամասերում՝ դիմադրել այն բոլոր դէպքերում, երբ նրանց իրադրոժումով կարող է փոխել եւրոպական ներկայ հաւասարակշռութիւնը յօգուտ այս կամ այն միացեալ երեք մեծ պետութիւնների (Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսայի)» :

Ես այնքան զգացւած էի այս անակնկալից, որ բոլորովին չլմած վիճակի մէջ էի գտնւում :

— Դուք, ի հարկէ, չգիտէք այս պետութիւնների դադոնի համաձայնութեան մասին, հարցնում է ինձ Լաֆարգը :

— Ո՛չ, ծանօթ չէի... , խնդրեմ, նորից կրկնեցէ՛ք՝ ե՞րբ է ստորագրւած այդ համաձայնութիւնը :

— 1887 թ. Հոկտեմբեր ամսին... :

Մի պահ աչքերս փակում եմ : Մի ակնթարթում յիշողութիւնս ինձ թեյադրում է, որ նոյն 1887 թ.-ին, նոյն Հոկտեմբեր ամսին ծընւել էր հայ առաջին յեղափոխական կուսակցութեան ձեւաւորւած ծրարագիրը եւ «Հնչակ»-ը, որ նպատակ էր դրած ազատել թրքահայ ժողովուրդը քաղաքական եւ տնտեսական ստրկութիւնից, դիմելով

գործօն միջոցների եւ յեղափոխական գործելակերպի: Այլեւս չէի տեսնում Լաֆարգին, որ իր գլանիկն էր վառում, այլ՝ 1887 թ. Հոկտեմբերը: Այդ թւականը, այդ զուգադիպութիւնը իմ աչքում մի տեսակ խորհրդանշ էր այդ պահին: Ի՞նչ զարհուրելի դիպած երկու հակոտնեայ ծրագիրները՝ համարեա թէ միեւնոյն չաբաթը յղացած տարրեր բեւեռների վրա... :

Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները երբեք ապաւինած չէին եւրոպական մեծ պետութիւնների գթասրտութեան, «քրիստոնէական զգացմունքներին», նրանց «մարդկային խղճին»: Բայց ա՛յն մտայնութիւնը ունէին, գէթ սկզբում, որ մեծ պետութիւններից մի քանիսը տնտեսապէս չահագրգռած են Թիւրքիայի ճակատագրով, իսկ միւսները, յամենայն դէպս, չէզոք վերաբերմունք ունին դէպի Թըրքահայ գաւառների վարչական - բարենորոգչական հարցը: Յատկապէս Հնչակեան կուսակցութիւնը ռուսական կառավարութեան վրա նայում էր իբրեւ «երկրորդ թշնամու», Թիւրքիան «առաջին» թշնամին էր: Բայց այժմ Լաֆարգի մէջ բերած դաշինքից երեւում է, որ մինչեւ իսկ միւս եւրոպական կառավարութիւնների մտահոգութիւնն է անխախտ պահել Թիւրքիան «իր պետական սահմաններով եւ վարչական կազմով ...» :

Երբ հրաժեշտ տալով Լաֆարգին՝ վերադառնում էի իմ ուսանողական սենեակը, զգում էի, որ մեր յեղափոխական գործունէութեան մէջ պէտք է ինչ որ փոփոխութիւններ մտցնել, գէթ առ ժամանակ, մինչեւ որ պարզւի, թէ ովքե՞ր են, վերջապէս, Թիւրքերի անկեղծ պաշտպանները, հետեւապէս՝ ովքե՞ր են լինելու եւ մեր անկեղծ կամ կեղծաւոր թշնամիները: Բայց ի՞նչ փոփոխութիւն, որ մարգում, եւ ի՞նչպէս ձեւաւորւած՝ այդ շրջանին եւ չէի կարող յստակօրէն գիտակցել եւ ձեւաւորել: Ինձ համար պարզ էր միայն մի բան. հայ յեղափոխական գործը աւելի մեծ դժարութիւնների է հանդիպելու, քան թէ մենք սովոր ենք կարծելու: Բայց այդ նոր դժարութիւնները ոչ մի վայրկեան իմ մէջ չէին սպանում յեղափոխութեան անհրաժեշտութեան համոզումը: Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ իմ եւ իմ ընկերների մէջ, բացի զուտ մարդկային զգացմունքների ընդվզումից, ծառացած էր այն համոզմունքը, որ հայ Յեղափոխութիւնը վերացական ու արհեստական երեւոյթ չէ, այլ հետեւանք է քրիստոնէական կեանքի պատմական երկար ու բարդ իրերի դրութեան. հետեւաբար, նա անհրաժեշտութիւն է. որ մեր կուսակցութիւնը լոկ գիտակից գործադրողն է այն պահանջին, որ կայ եւ գոյութիւն ունի հայ իրականութեան մէջ, եւ մենք չէ որ ստեղծ

ծեցինք յեղափոխութիւնը եւ նրա դործեալները: Մեր մշտական համոզումն էր, որ հայ յեղափոխական զաղափարը ծնւած էր հայութեան մէջ դեռ 50-ական թւականներում. այդ պատմական շրջանումն էր նոյնպէս տեղի ունեցել Զէյթունի ապստամբութիւնը, որ իբ՝ օրինակով ցոյց էր տւել միակ իրական դործեալները, երբ մի ժողովուրդ ազատութեան է դիմում: Եւ չեմ առնում նոյն պատմական շրջանում տեղի ունեցած համընթաց դէպքերը՝ Կրէտացիներ, Սեւեռնացիներ, Սերբերի ապստամբութիւնները, որոնք մի - մի փայլուն օրինակներ էին թէ՛ 60-ական թւականների գիտակից հայրենասէրների եւ թէ՛ հետագայ սերունդի համար:

Ուզում եմ ասել, որ Հայ Յեղափոխութեան անհրաժեշտութեան սկզբունքը ինձ համար անվիճելի էր, բայց շնորհիւ նոր տւեալների, թշնամու ուժերի նոր սարքաւորման՝ յեղափոխութեան դիմող միջոցները կարող են յաճախ չարժեւել, ցնցւել, տեղափոխւել, կարող են յեղափոխական կուսակցութիւնը ստիպել նոր դործեալներով դիմել, հետեւապէս եւ աւելի յարմար ուղղաւարտութեան. չէ՞ որ միայն եզրիտական բուրգերն են անշարժ ու քարացած... :

Անցել էին մի քանի օրեր, երբ Փարիզում տեղի ունեցան անիշխանականների ահաբեկչական նոր դէպքեր: Նորից աւերակներ միջոց դուրս հանւեցին մեռած ու վիրաւոր հասարակ բնակիչներ. կատաղած ամբոխը անիծում էր անիշխանականներին: Կրկնուղ դէպքերը նոյնքան անիմաստ էին, որքան եւ անհեթեթ: Անիշխանականների այս ձեւի «բողոքը բուրժուական կարգուսարքի դէմ» գոհճիկ ու դժւած խելառների եւ յիմարանոցից փախած հիւանդների գործի տը պաւորութիւնն էր թողնում, ու նորից եւրոպական մամուլը պահանջում է օր առաջ սանձահարել «բոլոր անիշխանականներին եւ նման յեղափոխականներին, որոնք քաղաքական ակտիւ գործունէութեան են դիմում»: Ու նորից ոռւս դեսպան Մոռէնհայմը դիմում է Փրանս. կառավարութեան, որ վերջինս առիթից օգտւելով՝ արտաքսէ Ֆրանսայից բոլոր ոռւս քաղաքական տարագիրներին, թէեւ պարզ էր, որ սրանք (ընդհանուր յորջորջումով նիհիլիստները) ոչ մէկ առնչութիւն չունէին Փրանսական անիշխանականների հետ: Այդ շարքները Փարիզի «Ֆիգարո» թերթը տպեց իր մի լրագրողի եւ թիւրք դեսպանի «մասնաւոր զրոյցը», որի ժամանակ դեսպանը ակնարկել էր, թէ «ամէն ազգի մէջ կան անիշխանականներ, օրինակ, Թիւրքիայումն էլ Հայերի որոշ շերտեր, որոնք Պոլսում ահաբեկչական միջոցների են դիմում թիւրք կառավարութեան դէմ... » :

Ահա այդ իւրաքանչիւր փարիզեան միջոցներումն էր գտնւում եւ

1893 թ. դարնան առաջին ամիսները, երբ մանրամասն տեղեկացրի Աթէնք եւրոպական կեանքի մասին. գրեցի նոյնպէս, որ անհրաժեշտ եմ համարում վերաքննել ու վերամշակել մեր յեղափոխական գործելակերպի որոշ կողմերը. վճռական կերպով խնդրում էի չձեռնարկել որ եւ է նոր ցոյցեր՝ մինչեւ որ ես եւ միւս ընկերները չհաւաքւենք Աթէնք եւ չքննենք իրերի դրութիւնը: Հաղորդում էի, նոյնպէս, որ թէեւ մեր սկսած պրոպագանդը (Հայկական Հարցի մասին) մեծ համակրանք է ստանում ընկերվարական մամուլում՝ ե՛ւ Ֆրանսայում, ե՛ւ Գերմանիայում, մինչեւ իսկ Բելժիքայում, բայց եւրոպական մեծ մամուլը ո՛չ ակնարկում է մեր տւած տեղեկութիւնների վրա, ոչ էլ արտատպում է այն բաղմամբիւ եւ հետաքրքրական տեղեկութիւնները, որոնք ղետեղւած են լինում ընկերվարական թերթերում:

Նազարբէկից ստանում եմ պատասխան, որով նա խնդրում էր անմիջապէս մեկնել Աթէնք. բայց նամակի երեք քառորդը խօսում էր իր՝ Նազարբէկի գրական նոր ծրագիրների, նոր գրած յեղափոխական քերթածների («Մարտում», «Բանւորը», «Դարբինը», եւն.) մասին. խնդրում էր, որ Աթէնք ճանապարհ ընկնելուց առաջ դնամ փարիզի իր ապրած նախկին բնակարանի պահապանից վերցնեմ ինչ որ արկղ, որի մէջ կան «մեծ քանակութեամբ ինձ մտերիմ նամակներ, եւն. .: »)

Յիշում եմ, որ նամակի գուտ գրական բնոյթը ինձ զայրացրեց. բացիկով պատասխանեցի, թէ քաղաքական կուսակցական ղեկավարը չպէտք է բանաստեղծ կամ վիպագիր լինի. բանաստեղծութիւնը եւ քաղաքականութիւնը անյարիր են իրար եւ եթէ մի անձնաւորութեան մէջ են պատահում, տուժում է կա՛մ մէկը, կա՛մ միւսը... Միջանկեալ ասեմ, որ իմ այդ կարծիքից վիրաւորւել էր ոչ այնքան ինքը Նազարբէկը, որքան կինը՝ Տիկ. Մարօն...:

Ապրիլի վերջերին, Մարտէլլի վրայով ճանապարհ եմ ընկնում Աթէնք: Նախօրօք հանդիպում եմ Մոնպելիէ, որտեղ կազմւած էր Հնչակեան Ուսանողական Մասնաճիւղ, որի գործօն աշխատողներն էին ուսանողներ Թ., Ղ. եւ Է.-ն: Վերջինս յատկապէս հետաքրքրւում

*) Այդ արկղում, որ հետո էի տանում Աթէնք, կային Գր. Արծրունու մի քանի նամակները եւ Ծերեցի երեսուցի մօտ նամակները: Հայ վիպագիրը մօտ ազգական էր Նազարբէկեան եւ Մելիք Ագաբեան ընտանիքների. իր նամակները գրած էին ուսանող Նազարբէկին. շատ հետաքրքրական էին իրբեւ արտայայտութիւն 80-ական բականներում Ծերեցի ապրումների ու հոգեբանութեան:

էր տնտեսագիտական - ընկերային հարցերով, եւ վեց ամիս առաջ նրան յանձնել էի Փրանսերէնից հայերէնի թարգմանել Բ. Մարքսի «Կապիտալ»-ի առաջին հատորի ամփոփ եւ ժողովրդականացրած, որ գրած էր Գարբիէլ Դէվիլը: Ուսանող է.-ն Պոլսի նախկին Կեդրոնականներին էր, քաջ գիտէր հայերէնն ու Փրանսերէնը: Այդ հատորը հետո տարի Աթէնք, որ հրատարակենք. ձեռագիրը մնաց Հնչակեան կեդրոնական թղթերում. սկզբում նրա հրատարակութիւնը յետաձգեց. իսկ հետագայում, չգիտեմ, ի՞նչ ճակատագիր ունեցաւ այդ բարեխղճօրէն կատարւած աշխատանքը: *) Գիտեմ որ «Կապիտալ»-ը հայերէն չհրատարակեց, իսկ է.-ին այնուհետեւ չպատահեցի իմ կեանքում...:

Երբ 1893 թ. Ապրիլին եկայ Աթէնք, այնտեղ արդէն հաւաքւած էին մօտ տասը ընկերներ, որոնք պատրաստուած էին դնալ կամ վերադառնալ թրքահայ դաւառները: Աթէնքումն էին Հմ. Խուշափուկեանը, Ալեքսանդրեանը, Սարգիս Աղամիրղեանը, Լեւոն Բարսեղեանը եւ ուրիշներ: Ռուբէն Խանադատը գեռ իմ հասնելուց առաջ, արդէն ճանապարհ էր ընկել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որտեղ հիմք պիտի դնէր Հնչակեան մասնաճիւղերի:

Աթէնքում գործը աւելի հեշտ էր Հնչակեան կենտրոնի համար. յոյն քաղաքական խաւերը, մինչեւ իսկ յունական կառավարութիւնը բարեացակամ էին վերաբերուում: Ծիշդէ է, Պոլսից արդէն եկած էին մէկ - երկու թրքական լրտեսներ, բայց նրանք ոչինչ էին կարող անել եւ մնում էին ձեռնունայն: Մի օր ինքը յոյն ոստիկանապետը անպաշտօն կերպով հաղորդել էր մեզ, որ այս օրերս թիւրք նոր լըֆտես է եկել Աթէնք եւ բնակուում է մեր ապրած փողոցի զիմացի տան մէջ...:

Աթէնքում իմացայ, որ Ս. Աղամիրղեանը գնալու է Թաւրիզ իւր եւ Կենտրոնի լիազօր, որտեղից մերթ ընդ մերթ տեղափոխելու է կադմակերպչական նպատակով Վասպուրական. նրա տնօրինութեան էր յանձնւած ոչ միայն Վան գէնքեր փոխադրելու գործը, այլ եւ ուրս - պարսկական սահմանակից վայրերում կապեր հաստատելը եւ յեղափոխական թերթեր ու գրքոյկներ Կովկաս ներմուծելու բարդ գործը:

*) Հետաքրքրական է, առհասարակ՝ ի՞նչ եղաւ Հնչակեան Կուսակցութեան դիւանը, ի՞նչ եղան բոլոր գործերն ու վաւերագրերը, որոնք ահագին պատմական արժէք ներկայացնող քղքեր պէտք է լինեն:

Իմ նեկայութեամբ հարց դրած էր եւ Լեւոն Բարսեղեանի Մարդաւն զնալու ծրագիրը: Լ. Բարսեղեանը աւարտած էր ժընեւ Համալսարանի հասարակագիտական բաժինը, Յովնան Դաւթեանի մտերիմ ընկերն էր, համեստ, լուրջ, ազգասէր, լաւ ծանօթ ընկերվարական վարդապետութեան ու համոզած ընկերվարական երիտասարդ էր, բայց փորձառութիւն չունէր ո՛չ կազմակերպչի, ո՛չ պրոպագանդիստի. չգիտէր եւ նոյնպէս թիւրքերէն: Մարդաւնի շուրջը չկային յեղափոխական ցանցեր. կային միայն ցաք ու ցրիւ անհատներ, որ տողորած էին յեղափոխական զգացումներով, բայց յեղափոխական կազմակերպութիւն փաւտօրէն դոյութիւն չունէր այն կողմերը:

Դուրս էք գալիս, որ Բարսեղեանին Մարդաւն ուղարկում են միայն այն դիմումի վրա, որ այնտեղից արել էր մէկը՝ խնդրելով «լիազօր մը զրկել այս կողմերը»: Ես հակառակ էի այդ ծրագրին. առաջարկում էի թողնել Մարդաւնը, որի համար ոչ մի կերպով օգտակար չի կարող լինել մեր ընկեր Բարսեղեանը, եւ առաջարկում էի զնալ կամ Պոլիս, կամ Կարին եւ կամ, վերջապէս, Վան: Ես պնդում էի, որ մեր սեփերը թէ՛ մարդով եւ թէ՛ զէնքով այնքա՛ն թոյլ են եւ քիչ, որ իրաւունք չունենք վստահել եւ վստանդի ենթարկել այնպիսի վայրերում, որտեղից մինչեւ իսկ լուրեր չեն հասնում Եւրոպա: Ենթադրում էր, որ Բարսեղեանը Մարդաւնում պիտի զբաղէր մասնաճիւղերի օղակներ հաստատելով, ապա հարեւան դաւառի հետ կապւելով՝ մի շարք ցոյցեր պիտի անէր:

Վիճաբանութիւնների ժամանակ ես բերում էի իմ բոլոր առարկութիւնները, մեր ներկայ պայմաններում, նոր ցոյցեր անելու դէմ: Անտեղի էի համարում, մինչեւ իսկ վնասակար այսօր իսկ կրկնել այն, ինչ որ երեք տարի առաջ պէտք էր եւ օգտակար էր եղել: Պայմանները փոխւած են. մեր ցոյցերին կարող են հետեւիլ կոտորածները, իսկ մենք ոչ մի վայրում չունենք անհրաժեշտ զէնքը ինքնապաշտպանութեան համար: Մէջ էի բերում եւ այն առարկութիւնը, որ Պոլսում ատրճանակի մը պայթիւնը աւելի մեծ աղբակէ, քան թէ հեռու դաւառի հեռու մէկ անկիւնում լսող թնդանօթը: Պոլսից գաւ, իբրեւ բացառութիւն, առաջարկում էի Կարինը կամ Վանը, իբրեւ Ռուսաստանի սահմանակից կէտեր, որոնց անդորրութիւնը եւ կամ ապստամբական զէպքերը յատկապէս չահագրգռում են անգլիական դիւանագիտութիւնը, քանի որ սրա համոզմամբ ուսական կառավարութիւնը այդ վայրերից իր աչքը չի հեռացնում:

Մեր վիճաբանութիւնները շարունակեցին մի քանի օր, ու մե-

ծամասնութեամբ որոշեց շարունակել քաղաքական ցոյցերը ե՛ւ Պոլսում, ե՛ւ զաւառներում: Երբ ես խնդրեցի, որ արձանագրութեան մէջ մտցնեն իմ բոլոր առարկութիւնները եւ իմ յայտարարութիւնը, որ ես ազատ եմ զգում ինձ պատասխանատուութիւնից (եթէ մեր մանր ցոյցերին հետեւեն մեծ կոտորածներ), Մարօն եւ ընկերներից մի քանիսը բողոքեցին իմ խօսքերի դէմ: « Մենք, ասում էին նրանք, ամենքս պատասխանատու ենք մեր բոլորիս արածի համար. այսօր դու համաձայն չես այս գործելակերպի հետ, վաղը մենք համաձայն կարող ենք չլինել մի ուրիշ գործելակերպի հետ, բայց ինչ որ լինում է, լինում է Կենտրոնի անունից. ես ու դուք հարց չկայ »:

Ես վերին աստիճանի ընկճւած էի զգում ինձ եւ մի պահ լռութիւնից յետոյ, նստած տեղիցս ելայ եւ ասի. « Ոչ ոք եւ երբեք չի կարող ինձ ստիպել գործելու իմ համոզմունքի դէմ. եթէ լռեմ ու ձեր գործելակերպը ընդունած երեւամ, պիտի մեղանչեմ իմ մարդկային խղճիս դէմ. շարունակեցէ՛ք ձեր կարգադրութիւնները եւ վճիռները առանց ինձ »:

Այստեղ անմիջապէս պէտք է աւելացնեմ, որ ոչ այս տողերը եւ ոչ էլ այն ամենը, որ վերյիշում եմ, քննադատութիւն չէ իմ նախկին ընկերների հանդէպ: Քննադատել 40 տարիներից յետոյ ապերախտ, թերեւս եւ ապարդիւն աշխատանք է. ես ուզում եմ միայն պատմել, գուցէ եւ պարզել նախ եւ առաջ ինձ համար այն երեւոյթը, որ երփներանգ քաղաքական կեանքում միեւնոյն իրական տեւաչների առաջ, միեւնոյն ելակէտից բխած, մինչեւ իսկ միեւնոյն կէտ նպատակ - իդէալը որդեգրած մտերիմ ընկերները՝ յաճախ թեքւում են ընդունած ճամբու ուղղութիւնից եւ գործելակերպի նոր ու տարբեր ուղիներ ընդունում: Ինչո՞ւ. ինչի՞ց դրդւած:

Յաճախ մտածում եմ՝ արդեօք անձնական խառնւածքից, կրթութեան եւ ճաշակի տարրերութիւնի՞ց է այդ, թէ՞ գլխաւոր պատճառը հէնց նոյն քաղաքական գործունէութեան էութեան մէջ է: Մի էութիւն, որի ծուծը ներգործական համակերպման մէջ է գտնուում: Քաղաքական գործունէութեան իմաստը միեւնոյն ժամանակ ե՛ւ տապալումն է, ե՛ւ ստեղծագործում՝ իրերի դրութեան, աշխարհահայեացքի ու մտայնութեան, բայց տապալել եւ ստեղծագործել ներգործապէս կարելի է միայն յենւած իրականութեան վրա եւ առաջնորդելով բազմերանգ քաղաքական - ընկերային կեանքի ընթացքով: Ուրեմն համակերպւելը անհրաժեշտութիւն է... Արդարեւ՝ իմ բերած առարկութիւնների պատճառաբանութիւնը այն էր, որ մեր կուսակցութիւնը դեռ պատրաստ չէ նորից դիմելու այն աղմը-

կալից ցոյցերին եւ քայլերին, որոնց աղմուկը մեծ է, բայց յեղափոխական արդիւնքը շատ չնչին, եթէ չհաշւենք կրկնուող կոտորածների մեծ հետեւանքը, ինչպէս այդ տեսանք անցեալ տարւայ Սասունի առաջին ապստամբական փորձերից յետոյ: Ես չէի հերքում որ այդ ներդործական քայլերը պէտք են, բայց անհրաժեշտ էի գտնում նախ իրապէս պատրաստել դէթ այնչափով, որ եթէ ըստ ամենայն հաւանականութեան մեր նոր ցոյցերից յետոյ թիւրք կառավարութիւնը կոտորածի դիմէ, մենք պատրաստ լինենք ինքնապաշտպանութեան, որ մեզ հետ գնացող ժողովուրդը չմնայ առանց պաշտպանութեան միջոցների: Ուրեմն՝ նախ եւ առաջ պէտք է պատրաստենք, որովհետեւ մեր ուժերը շատ թոյլ են. պէտք է համակերպւեմք նոր, կամ մեզ համար նոր երեւցող պայմաններին եւ ըստ այնմ ուղղենք մեր գործելակերպը:

Իմ ընկերները, առանց հերքելու, որ մեր կուսակցութիւնը թոյլ է ե՛ւ կազմակերպչական, ե՛ւ նիւթական ու ղէնքերի պատրաստութեան տեսակէտից, այնուամենայնիւ գտնում էին, որ ժողովուրդի հոգեբանութեան, մինչեւ իսկ յեղափոխութեան լայնացման ու խորացման տեսակէտից վնասակար են ամէն տեսակ գործօն յետաձգումները՝ « Բաւական է ինչքան Փրազներով կերակրած ենք հայ ժողովուրդը », մէջ էր բերում Մարօն: « Ատանկ գայթակղած կ'ըլլանք դաւառի մեր ընկերները », ասում էր Ալըքպաշեանը: « Կը զարմանամ քո անհամակերպի «խոհեմ» առաջարկներուն », երեսիս էր տալիս Խուչպուլեանը: Մի պահ ես նայում էի Բարսեղեանին, որ լուռ էր եւ մտահոգ: Նազարբէկը, որը ընդունում էր « իրար ետեւից կրկնուող ցոյցերի օգուտը », մի տեսակ կարեկցութեամբ ասում էր. « Բեռը չալակողը «ծանր է» չի ասում »: Ինձ հետ համաձայն էր միայն Ս. Աղամիրզեանը:

Պէտք է խոստովանիմ, որ վիճաբանութեան ժամանակ ես դիտակցում էի, որ ինձ հետ անհամաձայն ընկերների հոգեբանութիւնը աւելի յեղափոխական է, աւելի վսեմ, քան թէ այն անփայլ գործելակերպն ու ներդործական համակերպման սկզբունքը, որ ես էի առաջարկում: Աւելին. բարոյապէս ես մեծ ցաւ էի զգում, որ նրանց պէս չեմ մտածում եւ չունեմ նրանց ջերմ հաւատը դէպի մէկ անդամ ընդ միշտ կուսակցութեան որդեգրած գործելակերպը:

Այդպէս ծնւել էին առաջին տարախուսանքները, բայց ճեղքեր դեռ չկային. գոնէ ես ինքս չէի տեսնում եւ չէի զգում. ներքուստ ես կուսում էի իմ յոռետեսութեան դէմ:

Շուտով եւ յաջորդաբար մեր ընկերները ուղեւորեցին մէկը դէ-

պի Պարսկաստան, միևսը՝ Տրապիզոնի ուղղութեամբ, երրորդը՝ Մարզան, չորրորդը՝ Կիպրոս ու այնտեղից դէպի Հաճըն։ Աթէնքում, այսինքն կուսակցութեան «Կենտրոնում», ըստ սովորութեան մնացին Նազարբէկեան ամուսինները ու ժամանակաւորապէս՝ ես։ Կայրն եւ երկու գրաչարներ փախստականներէից, բայց նրանք Կենտրոնի գործերով չէին զբաղուում։ Իմ մասին ասում եմ «Ժամանակաւորապէս», որովհետեւ վճուած էր, որ ես կարճ ժամանակով պէտք է դնամ Պոլիս եւ այնտեղից Կովկաս։ Բայց երբ Նազարբէկեանները մենակ մնացին, ու մենք դիմեցինք «Հերթական գործերին», սարսափեցանք այն սկզբւած ու չվերջացած նամակներից եւ կարգադրութիւններից, որոնք կուտակւած սպասում էին, մինչեւ որ Կենտրոնը իր երկար վիճաբանութիւնները վերջացնէ ցոյցերի եւ նրանց աշխարհադրական վայրերի մասին եւ անցնէ Հերթական աշխատանքներին. Հերթի էր սպասում եւ զուտ հրատարակչական գործը։

Պէտք է ասեմ, որ 1893 Մայիսին «Հնչակ»-ը (ուրիշ կամ տասը էջ) դուրս էր գալիս առաջւայ պէս ամիսը մի անգամ, բայց 1800 օրինակ։ Առաջումը կաղում էր, Թիւրքիա եւ Ռուսաստան ներմուծող կապոյցները յաճախ ենթարկւում էին հասցէների փոփոխութեան ու նոր հնարաւորութիւնների յարմարութեան։ Այդ գործը պահանջում էր մեծ ուշադրութիւն եւ ժամանակ։ «Հնչակ»-ում յաճախ երեւում էին Միհրան Տամատեանի փայլուն յօդւածները երկրից. նրա ուղարկած նամակների բովանդակութիւնը, տեղից ստացած թարմ եւ քնածլուրերը, վիճակագրական տւեալները, Ժողովրդի բարոյական վիճակը, կենդանի լեզուն, տեղային իշխանութեան բնութագրերը, յաճախ հեղնօրէն ու համարեա միշտ ռազմաշունչ՝ կարդացւում էին անվերջ հետաքրքրութեամբ։ Տամատեանը ուղարկւում էր երկրից եւ իր յեղափոխական բովանդակութիւն կրող ոտանաւորները. մի քանի տեղերից հաղորդում էին Կենտրոնին, որ այդ ոտանաւորները իրենց տեղի յեղափոխականները անգիր են արած. առանձնապէս տարածւած էր Տամատեանի «Տաւորիկցի կտրիճ եմ քաջ»-ը, որ երգի էր վերածւած։

Հրատարակութեան համար պատրաստած էին մի քանի դրքոյկներ — զուտ ընկերվարական կամ քաղաքական բովանդակութեամբ։ Ես հետս բերել էի իմ թարգմանած Լասալի «Սահմանադրութեան էութեան մասին»-ը՝ կցելով նրան ստւար յառաջաբան ընկերվարութեան ու մարդկային ընդհանուր պատմութեան դիալեկտիկ մեթոտի մասին։ Գրքոյկը լոյս տեսաւ իմ ներկայութեամբ։

Բացի այդ, դեռ ժընեւում միտք էր յայտնւած, որ անհրաժեշտ

է ունենալ մի եռամսեայ պարբերական հանդէս՝ նւիրած «գիտական ընկերութեան» — «Գաղափար» հանդէսը, որ դուրս պիտի դար միայն մի քանի ամիսներէից յետոյ: Աչքի առաջ ունենալով համարեա միշտ Կենտրոնում մնացած ընկերների փոքր քանակը, եւ հրատարակչական գործի հետ կապած պարտականութիւնների աճումը, անհրաժեշտ էր ամենաքիչը երկու մարդ (Նաղարբէկից զատ, որ «Հնչակ»-ի խմբագիրն էր), որ ծայրը ծայրին բերէին: Հակառակ դրան եւ առանց չափելու թէ՛ իր, թէ՛ ուրիշների զուտ ֆիզիքական ուժն ու անհրաժեշտ ժամանակը, Նաղարբէկը վճռում է մի նոր ամսաթիւրթ եւս հրատարակել «Ապտակ» անունով, որը պարսաւով ու ծաղրանկարով, իբր թէ, պիտի փոխէր հայ հանրային գործիչների մտայնութիւնն ու հոգեբանութիւնը: Այդ առթիւ դեռ «Ապտակ»-ի առաջին համարը դուրս չեկած, եւ Նաղարբէկին յայտնեցի, որ չեմ համակրում այդ նախաձեռնութեան. նախ՝ մենք չափից դուրս ծանրաբեռնած ենք մեր առաջնակարգ գործերով, ու յետոյ՝ բոլորովին անտեղի եմ գըտնում, ներկայ պայմաններում, ծաղրի ենթարկել Պոլսոյ ոստիկանին զուգընթաց Պոլսոյ «Հոս - հոս մտաւորական»-ին, «անգլիական դիւանագէտների բարի աչքին ապաւինող հայ խմբագիրներ»-ին, «հաստափոր հայ բարձր կղեր»-ին, եւայլն:

Պէտք է ասեմ այստեղ, որ ընդունելով հանդերձ ծաղրի, երգի-ծանքի նշանակութիւնը հայ մտաւոր կեանքի զարգացման որոշ պատմական շրջաններում՝ եւ աւելորդ էի գտնում մեր յեղափոխական առաջին իսկ շրջանում ծաղրով ու երգիծանքով, եթէ չասեմ պարսաւներով չդրաւել ու հասարակութիւնը զբաղեցնել՝ հեռացնելով մեղնից ու թշնամացնելով մեղ հայ հանրութեան այն խաւերը, որոնց օգնութիւնը, մինչեւ իսկ չէզոք դիրքը՝ անհրաժեշտ էր հայ լեղափոխական բարդ եւ ծանր գործի համար: Ծաղրը, պարսաւը յաճախ մեծ դործօն են, բայց միշտ բացասական, քանդող, տապալող ու համարեա երբեք չստեղծագործող: Ծաղրը ընդունակ է տարբարութեւն, վհատեցնելու, ծիծաղ շարժելու, բայց եւ վշտացնելու, նորանոր թշնամիներ ստեղծելու եւ մեր հակառակորդների բանակը մեծացնելու: Մեր վիճաբանութեան ժամանակ եւ բերում էի օրինակներ Ֆրանսական քաղաքական կեանքից. բերում էի եւ մեր բանաստեղծ Գամառ - Քաթիպայի օրինակը, երբ նա «Սիւլիւկ» կեղծանուն տակ հրատարակեց հարիւրի չափ ծաղրանկար ոտանաւորներ ու 8 - 10 պարսաւագրեր, անմասն, փայլուն, անգերազանց հայ գրականութեան մէջ եւ, սակայն, որոնք մատի չափ դրական, ստեղծագործիչ հետեւանքներ չուին: Ծաղրանկարը, անշուշտ, ազդում է ընթերցողի

վրա մի ժամ, մի օր, թերեւս մի քանի օր․ իսկ յետո՞յ․ յետոյ ամէն բան մոռացւում է․ ծաղրի ենթարկւած «ենթական» չի փոխւում, չարունակում է նոյնը անել, նոյն ձեւով մտածել, յաճախ՝ նոր ձեւերի տակ, նոր գոյներով քողարկւած։ Բացի այդ եւ գլխաւորը, փորձում էի համոզել Նազարբէկին, որ պէտք չէ մեր մտաւոր ու ֆիզիքական ուժերը ցրել ու ջլատել։

Բայց Նազարբէկը համոզւած էր, որ «քաղաքական ծաղրանքը պահանջ մըն է չէղոք խաւերի համար, որոնք այդ միջոցով շատ աւելի եւ շատ շուտ կը կարողանան կազմել ճիշդ կարծիքներ հայկական կեանքի մասին»։

Ինչպէս եւ յայտնել էի Նազարբէկին, ես «մատ չտւի» «Ապտակ»-ին․ նա հրատարակում էր, խարաղանում ու ծաղրի ենթարկում մի շարք հայ հանրային գործիչներ, բայց թէ մատի չափ փոխւե՞ց նրանց արածն ու անելիքը — կասկածում եմ։

Մոռացայ ասել, որ Նազարբէկը նկարչութեան ընդունակութիւն էլ ունէր, եւ «Ապտակ»-ի շատ նկարները ինքն էր արել։ Ինձ համար նրա այդ աշխատանքը ժամավաճառութիւն էր, իսկ նրա համար, երեւի, որոշ «գոհացում»՝ ե՛ւ խօսքով, ե՛ւ նկարով «վերջնականապէս տապալել» այս կամ այն հակառակորդին, կամ թշնամոյն։

Փարիզ

(վերջը յաջորդ անգամ)

